

VÁLTOZÁS ÉS FOLYTONOSSÁG

DUPCSIK CSABA

Ladányi János – Szelényi Iván:

A kirekesztettség változó formái

Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata

Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

190. old., 3200 Ft

A *Kirekesztettség változó formái* (a továbbiakban: *Kirekesztettség*) szerzői nem mostanában vágtak bele a roma-tematikába. Már kutatói pályájuk kezdetén, az államszocializmus idejében is mindkettejüket erősen foglalkoztatta a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Arra a felismerésre jutottak, hogy a létező szocializmus nem olyan rendszer, amely ha erőszakos eszközökkel is, lényegét tekintve egyenlősítésre törekszik, és ahol a meglévő társadalmi egyenlőtlenségek legfeljebb a múlt örökségének tekinthetők, hanem maga is termel vagy újratermel (bizonyos típusú) egyenlőtlenségeket. Írásaikból egy „felfelé” és „lefelé” hosszán kinyúló társadalmi hierarchia rajzolódott ki, amelynek az alsó vége körül már ekkor felbukkantak a cigányok. Szelényi Iván a települési egyenlőtlenségekről szóló 1981-es munkájában¹ írt a „legalacsonyabb státusú”, a központi szervek által „nem optimálisnak” nyilvánított kistelepülésekről. Gyakran előfordult, hogy e települések lakossága a politikai tervekkel ellentétben nem hogy tovább csökkent volna, hanem még növekedett is. Összetétele azonban megváltozott: szelektív lakosságcsere eredményeképp „a hanyatló falvakba kevésbé művelt, kisebb szakképzettségű és az átlagosnál kisebb jövedelmű csoportok vándorolnak be”. Az így kialakuló „falusi nyomortelep” – akárcsak a városi – „vonzza a marginális etnikai csoportokat. Magyarországon egyes hanyatló községeket újabban cigányok szálltak meg [...], akik hagyományosan nem önálló községekben, hanem a falvak vagy városok melletti gettószerű településeken éltek. Most azonban egész falvakat né-

pesítenek be, a megszállás és elkülönülés ökológiai törvényei szerint.”²

Ladányi János – szerzőtársakkal – 1978-ban számolt be először³ arról a kutatásról, amely lényegi társadalmi egyenlőtlenségeket talált a látszólag homogén általános iskolai rendszerben. A magasabb státusú szülők gyermekei számára több „menekülési út” is létezett (pl. a tagozatos osztályok) a „mezei” osztályokban maradó, alacsonyabb státusú családok gyermekeinél – de a legeslegalacsonyabb státusúak jelentős részét még ebből a tagolt rendszerből is kiszorították, és a „kisebítő iskolákba” irányították át. Ez a mechanizmus „magyarázza tehát, hogy például a kerület általános iskoláiban átlagos 20,1%-kal szemben a kisebítő iskolában csak 8,6% a szellemi dolgozók gyermekeinek, az átlagos 23,6%-kal szemben viszont 51,7% a kvalifikálatlan munkásoknak, 3,7%-kal szemben 20,5% a cigánygyermekeknek az aránya”.⁴

Ladányi és Szelényi tehát saját korábbi kutatásaira alapozva is állíthatja: bár a cigányság helyzetében a rendszerváltás alapvető fordulatot hozott, a kirekesztés mechanizmusai kimutatható a folytonosság.

A *Kirekesztettség*ben ismertetett kutatások 2000-ben, illetve 2002-ben zárultak le. A szerzőpár azonban már a kilencvenes évek második felében megjelent cikkeiben megpróbálta tisztázni a kötetben is használt alapfogalmait. Érezhetően váratlanul érte őket, hogy gondolataik éles kritikát váltottak ki – méghozzá olyanokból, akikről erre a legkevésbé sem számítottak.

Az egyik vita éppen a legfontosabb kérdésről szólt: tulajdonképpen „ki a cigány?”. Ladányi és Szelényi 1997-es cikke már a címében is ezt firtatta, majd rögtön meg is adta a választ: a kérdés „objektív” jellegzetességek segítségével nem dönthető el, hisz akármilyen kritériummal próbálkozunk is (nyelv, kultúra, identitás, bőrszín stb.), „túl” sok a zavaró kivétel, illetve az így kiválasztott embercsoportok határai, szituációtól és történelmi korszaktól függően „túlágoosan” változékonyak. Megállapításuk szerint a mai magyar társadalomban (akárcsak a tegnapiiban és tegnapelőttiben) társadalmi küzdelmek tétje és eredménye, hogy ki számít cigánynak, s ki nem: „az adatok és a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy ez a minősítés a szituációtól függően elég gyakran változik. [...] A problémát csak bonyolítja az, hogy a romák az elmúlt évszázadok folyamán és ma is rengeteg beházasodó, hozzájuk sodródó nem romát asszimiláltak. A »szakértő szem« azután persze nem egy

1 ■ Városfejlődés és területgazdálkodás Kelet-Európában (1981). In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa, Bp., 1990. 303–350. old.

2 ■ *Uo.* 342–343. old.

3 ■ Csanádi Gábor–Ladányi János–Gerő Zsuzsa: Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisebítő iskolák. *Valóság*, 1978. 6. szám, 30–44. old.

4 ■ *Uo.* 40. old.

beházasodott gádzsón az eltéveszthetetlen roma rasszjegyek megjelenését véli felfedezni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a legsikeresebben asszimilálódott cigányokat és a »nem cigány életmódot élő« félcigányokat a többségi társadalmak gyakran nem tekintik cigánynak. Ez Magyarországon is így van, ahol mondjuk egyik-másik, a megszokottnál sötétebb bőrű és feketébb szemű, középosztálybeli leányzót gyakran illetnek – a »magyarnál is magyarabb« jelleg legteljesebb elismerését jelentő – »kun leány« jelzővel.⁵

Különböző kutatások becsléseit idézték arról, mennyi lehet a cigányok összlétszáma Magyarországon. Mivel ezek egymástól igencsak eltértek, úgy vélték, ez is a tézisüket bizonyítja. Érezhetően fel sem merült bennük, hogy ezzel bármelyik kutatás adatait kevésbé helyesnek minősítenék vagy vitatnák, s feltehetően azt is őszintén gondolták, hogy a megfogalmazott elméleti alapelvekhez a Kemény István – Havas Gábor – Kertesi Gábor (továbbiakban: KHK) csoport felfogása áll a legközelebb.⁶ Utóbbiak ugyanis is konzekvensen azokat tekintik cigánynak, »akiket nem cigány környezetük annak tart«, márpedig – Kertesi Gábor megfogalmazásában – a nem cigány környezet »véleményformálása« adott egyének cigány vagy nem cigány voltáról nem pusztán intellektuális folyamat:

»A környezet vélekedése a cigánynak tekintett emberek számára nem semleges magánvélekedés, hanem a szó klasszikus értelmében vett *társadalmi tény*: olyan – többnyire állandósult – cselekvésmódok forrása, amelyek képesek kényszerítő módon hatni az érintett egyénekre. [...] az, hogy a kutató nem azonosul a tipikus környezet differenciálatlan vélekedésével, nem jelentheti azt sem, hogy e differenciálatlan vélekedés következményeként keletkező társadalmi határvonalat ne kellene társadalmi tényként komolyan vennie [...] A továbbiakban, amikor a Szociológiai Intézet felvételének kontextusában cigányokról beszélünk, mindig a fenti kutatási célnak és definíciónak megfelelő értelemben beszélünk róluk. Ezzel természetesen teljes mértékben elhatároljuk magunkat attól a – véleményünk szerint is tökéletesen *értelmetlen* – kérdéstől, hogy ki tekinthető az »életmód«?, a rasszjegyek?, a kultúra?, a szokások? vagy bármilyen más, hasonlóan homályos szempont alapján »igazán« cigánynak.«⁷

Az említett kutató-hármas éles kritikával válaszolt Szelényiék cikkére. A nézeteltérés magvát méréselméleti kérdések alkották. Kertesi Gábor szerint a különbségeket jól megvilágítja Jánossy Ferenc megkülönböztetése a céltudatos mérés és a mérési játék között, mely utóbbiról akkor beszélünk, ha nincsenek tisztázva a mérési célok és szabályok. Ha például a két fél meg akarja mérni, hogy egy szigetnek a déli vagy az északi oldala hosszabb-e, és nem rögzít előre semmi egyéb célt vagy szabályt, akkor a végtelenségig lehet vitatkozni arról, hogyan vegyék figyelembe a part tagoltságát, figyelembe vegyenek-e minden vízbe nyúló követ vagy csak a nagyobb sziklákat stb. Ha viszont a mérés célja az, hogy partvédő gátat vagy part menti

vasútvonalat építsenek, akkor ugyan más-más, de már egyértelműen meghatározható hosszúságokat kapnak eredményül.⁸ KHK szerint *ők céltudatos mérést végeztek* (»hányan vannak azok, akiket környezetük cigányként kezel«), míg Ladányi és Szelényi terméketlen »mérési játszmába« bonyolódott (tekintve, hogy szociálkonstruktivista érvelésük szó szerint *bármely* szociológiai fogalomra, területre, problémára alkalmazható lenne). Ismét Kertesi megfogalmazásában: »Kiindulópontunk az az állítás, hogy a Ladányi és Szelényi által felállított »lehetetlenségi tétel« – az tudniillik, hogy az elméletileg számításba jövő definíciók nagy száma miatt lehetetlen a cigány népesség lélekszámát megmérni – olyan állítás, amely logikai státusát tekintve *mindenfajta rosszul specifikált tudományos problémára* érvényes [...] A probléma [...] ugyanaz, ha a »Ki a cigány?« kérdést fölcseréljük más – szokványosabb – szociológiai jellegű kérdésekkel. Semmivel sincs több értelme ugyanis a »Ki az értelmiségi?«, a »Ki a szegény?« vagy a »Ki tartozik az elitbe?« kérdéseknek.«⁹

A másik vitát Michael Stewart indította el, s szerintem itt sem lényegi nézetkülönbségekről. Elvégre Stewart is szociálkonstruktivista megközelítést alkalmazott, amennyiben bizonyos társadalmi csoportok kirekesztettségének magyarázatát nem »objektív« tulajdonságaikban kereste, hanem tágabb és szűkebb környezetük társadalmi-politikai küzdelmeinek tulajdonította. Csak talán optimistábbnak mutatkozott, mint Ladányi és Szelényi: Stewart szerint az ilyen csoportok időnként meglepően gyorsan ki tudnak törni reménytelennek látszó helyzetükből, részben a társadalmi környezet megváltozása,¹⁰ részben saját, addig rejtett erőforrásaik mozgósítása révén. Másrészt Stewart burkoltan mintha *nagyobb reflexivitásra* szólította volna fel vitapartnereit, arra figyelmeztetve őket, hogy a cigányok kirekesztéséhez vezető »társadalmi küzdelmeket« kutatásuk, annak terminológiája

5 ■ Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? *Kritika*, 1997. 12. szám, 3–6. old.

6 ■ Ladányi János–Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 1998. 3. szám, 33–35. old.

7 ■ Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 29. szám (1998. március), 201–222. old.

8 ■ Uo.

9 ■ Uo. Vagy a »ki a polgár?« kérdésnek, amelynek legújabb kori többszöri jelentésváltozásához Szelényi Iván is hozzájárult.

10 ■ Érdekes amerikai példát hozott fel: nem a sokkal gyakoribban emlegetett feketéket, hanem az íreket. Nálunk kevésbé köztudott a koldusszegénynek tekintett (és katolikus voltak miatt kulturális kisebbségnek is számított) írek páriahelyzete az Egyesült Államokban a XIX. század elején s a rólu kialakított többségi sztereotípiák hasonlósága a XX. században az afro-amerikaiakról kialakított előítéletes képhez. Aztán a század derekán – jórészt a Demokrata Párt választási érdekeinek köszönhetően – ez a kép gyorsan »megjavult« anélkül, hogy az ír-amerikaiak társadalmi helyzete érdemben változott volna (Michael Stewart: Depriváció, romák és »underclass«. *Beszélő*, 2001. július–augusztus, 82–94. old.)

11 ■ Uo.

12 ■ Uo. 85. old.

13 ■ Ladányi János–Szelényi Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 2001. november, 94–98. old.

14 ■ A *Kirekesztettség* az underclass-felfogások több változatát is ismerteti (14–18. old.), amelyekre itt nem térek ki.

és eredményei is befolyásolják, befolyásolhatják: „arra biztatom kollégáimat, hogy inkább a semlegesebb »társadalmi kizárás« fogalmat használják. Ezzel biztosan kevesebb könyvet lehet eladni, a magazinpiacra sem lehet betörni, de ez a kifejezés világossá teszi, hogy itt élő folyamatról és nem a reménytelenségbe merevedett állapotról van szó; illetve ráirányítja a figyelmet arra (ahogy azt Szelényi és Ladányi is szeretné): elsősorban politikai harcok határozzák meg, hogy ki számít »kinn-«, illetve »bennlevőnek«, nem pedig a »deviáns viselkedés« vagy a »bűnözésre való hajlam«.”¹¹

A „tiszteletbeli magyar” antropológus szerint a – Ladányi és Szelényi által használt – „faji alapon definiált underclass” fogalma olyan értelmezés *lehetőségét* hordozza, amely a hátrányos helyzetűekre hárít(hat)ja a felelősséget saját helyzetükért. Magában rejti a sánda politikai használat lehetőségét is, ami – Stewart is elismeri – Szelényiékétől idegen, de amelyre mégis talált példát Szelényiék egy volt munkatársánál.¹² Válaszában Ladányi és Szelényi többek között joggal mutathatott rá – egy magyarországi szélsőjobboldali politikus ekkor még friss, botrányos megnyilvánulására utalva –, hogy a Stewart által az „underclass” helyett javasolt „kirekesztés” is alkalmas nem kívánatos politikai használatra.¹³

Bár a „kirekesztés” kétségtelenül közismertebb szó a magyar olvasóközönség számára, nyilván ezért került az itt szóban forgó kötet *címébe* is. Ladányi és Szelényi azon érve is találó, hogy a szegények hibáztatása saját szegénységükért sokkal régibb, mint az underclass fogalma, s a kirekesztő gondolkodás „kreativitása” ezen a téren valószínűleg határtalan.

A *Kirekesztettségben* a szerzők először ismét tisztázzák vitatott fogalmaikat, majd ismertetnek két kutatást, amelyekben ezeket a fogalmakat alkalmazták: az első részben az 1989 nyarától 2002 nyaráig húzódó csenyétei „akciókutatást”, a másodikban pedig egy 1999–2000-es nemzetközi összehasonlító vizsgálatnak a romákra vonatkozó

adatait.

Kezdjük először is a fogalmi tisztázással. Az „underclass” fogalom karrierje Gunnar Myrdal szociológussal vette kezdetét, aki azon csoportokat jelölte vele, amelyek nem egyszerűen a társadalom alsó rétegeit alkotják, hanem mintegy a társadalom alá szorultak, s esélyük sincs a kiemelkedésre. A fogalmat kiegészítette¹⁴ Oscar Lewis leleménye, a „szegénység kultúrája”: eszerint a tartós szegénységben élő emberek

sajátos kultúrát alakítanak ki, amelynek elemei – a tervezés és beosztás hiánya, a pillanatnyi lehetőségek kihasználása, pótcselekvések, ugyanakkor a szolidaritás erős parancsa stb. – segítik ugyan a nyomorhoz való alkalmazkodást, de idővel a kitörés legerősebb gátjává is válnak. Ladányi és Szelényi egyrészt óvatossá relativizálta az underclass fogalmát – szerintük elsősorban strukturális kirekesztésről van szó, arról, hogy az adott társadalmi szerkezetben valamely csoportnak, rétegnek „nincs helye”, sarkítva: még csak kizsákmányolni sem akarják őket. Ez a strukturális helyzet valóban kialakíthatja a „szegénység kultúráját”, amelynek van is bizonyos „relatív autonómiája”, de ezt az önállóságot nem érdemes eltúlozni: a „szegénység kultúrája” nem oka annak, hogy az underclass tagjai nem tudnak kilépni helyz-

tükből, hanem következmény: a társadalmi munkamegosztásban betöltött underclass jellegű helyzet következménye. Másrészt Ladányi és Szelényi szükségesnek tartotta, hogy megkülönböztesse a kirekesztettség egyéb típusait: „alsó társadalmi osztályról” (*lower class*) beszélnek, ha egy társadalmi csoport viszonylag integrálódott a társadalomba, még ha annak a legalsó pozícióit tölti is be; „alsó kasztról” (*undercaste*), ha egy társadalmi csoportot különösen merev, intézményesen megerősített határvonalakkal választanak le a társadalom többi részétől.

Kategóriáikat a *Kirekesztettség* első részében Csenyéte példáján alkalmazzák. A kis Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, pontosabban csereháti falu félúton helyezkedik el Miskolc és Kassa között, de csak légvonalban, mivel



egy bekötőúton kell letérni a község felé – tehát „zsáktelepülés”, útvégi falu. Ladányi és Szelényi szokatlanul hosszú ideig tartó terepmunkát végzett a faluban, s bár az esettanulmányok általánosíthatósága mindig kétséges, eredményeik az országos helyzet szempontjából is figyelemre méltók. Példának okáért: a XIX. századi hivatalos dokumentumok egybehangzóan azt állították, hogy nem élnek cigányok a faluban, s ezt hallották a szerzők az interjúkban is; a faluvégi cigánytelep is egyértelműen a XIX–XX. század fordulóján jött létre. Levéltári kutatásaik során viszont olyan, a falu közepén élő családokkal is találkozott, akiknek nevét a XX. század végén Csenyétén már csak cigányok viselték. Ennél lényegesebb bizonyítéknak tekinthető, hogy ezen családok tagjait az *egyházi anyakönyvek* – amelyek 1833-tól állnak rendelkezésre – cigányként regisztrálták (tanulmányos módon: mivel az anyakönyvben nem volt az etnikai hovatartozást rögzítő rovat, a *társadalmi állás* rögzítésére szolgáló rovatban; 44–45. old.). 1896-tól, az akkor már állami anyakönyvek csak foglalkozást rögzítettek,

13,3%-a halt meg első életének betöltése előtt – míg a cigányok körében ez az érték ugyanekkor 10,3% volt, *tehát valamivel jobb*. A nem cigányok mutatói gyakorlatilag a korábbi értéken maradtak 1900 és 1930 között, majd valamennyit csökkentek (11,1%-ra) 1931 és 1950 között. A cigányok körében azonban a gyermekhalandóság aránya a korábbi értékek mintegy a duplájára, majd több mint a duplájára nőtt a XX. század első felében (54. old.).

Mindennek nem csak a helyi társadalomtörténet szempontjából van jelentősége. Úgyszólván általánosnak tekinthető – s napjainkban is csak részelemeiben megkérdőjelezett – elképzelés ugyanis, hogy a magyarországi cigányok hat évszázados történelmük során *folyamatosan* kirekesztett páriák voltak, akik mindig a társadalom peremén éltek, a kora újkortól napjainkig elkülönített telepeken, putrikban. Ladányi és Szelényi – igaz, egyetlen falu utolsó másfél évszázada kapcsán – *integrációs és szegregációs ciklusok váltakozásáról* ír. Kutatásuk alapján a fent ismertetett

Korszak	A cigányság helyzete az adott korban	Kategorizáció
A XIX. század közepétől a század végéig	A cigány- és parasztnépesség viszonylag integráltan élt	„Alsó társadalmi osztály” (lower class)
A XIX–XX. század fordulójától a XX. század közepéig	A cigányság visszaszorult a faluszéli putrikba; jó részük új bevándorló, miközben az addig a faluban élő, feltehetően asszimilált cigányok egy része „eltűnt” – esetleg városba költöztek?	„Alsó kaszt” (under-caste)
Az államszocializmus korszaka, az 1970-es évek derekáig	Asszimilációs időszak, a cigányok lassú vissza- vagy beköltözése a faluba	Ismét „alsó társadalmi osztály”
Az 1970-es évektől 1990-ig	A reprodukzív korú nem cigány lakosság megfogyatkozása, elköltözése, párhuzamosan a cigánytelep kiürülésével	„Alsó társadalmi osztály”
1990-től napjainkig	A falu csaknem teljesen cigány lakosságúvá vált; a rendszerváltást követően úgyszólván az egész felnőtt lakosság munkanélküli lett	Megkezdődött az „underclass”-ba süllyedés

„cigány” bejegyzés nem volt, de ekkor már a lakcím – a cigánytelep – egyértelmű jelzés volt erre nézve is. Megjegyzésre érdemes, hogy a szerzők szerint a cigánytelep kialakulása nem spontán folyamat volt. A történelmi kutatások szerint a XIX–XX. század fordulóján általánosan romlott a magyarországi cigányság helyzete, a társadalmi munkamegosztásban korábban elfoglalt helyük fokozatos ellehetetlenülése és az új ideológiai áramlatok együttes hatására. Csenyétén ráadásul – Ladányi és Szelényi feltevése szerint – két mikrofolyamat is erősíthette a kis helyi „etnikai tisztogatást”:¹⁵ a falu túlnépesedése ebben az időszakban, illetve az, hogy egy új út építésével az addigi faluvég (ami a falvakban sosem csak földrajzi, hanem egyúttal társadalmi kategória is volt) a falu eleje lett (53. old.). A cigányok helyzetének romlását jelzik a gyermekhalandósági adatok, amelyeket a társadalomkutatók egy-egy társadalmi csoport helyzetének jó mutatójaként szoktak kezelni: Csenyétén 1857 és 1900 között a nem cigányok között a gyerekek

fogalmak felhasználásával így írható le a csenyétei cigányság társadalomtörténetének vázlata 1857 és 2002 között:

A csenyétei válság „tüneteinek” itt most egy elemét

15 ■ Ladányi és Szelényi reflektált arra, hogy első kéziratuk egyes olvasói túl erősnek találták ezt a kifejezést, ennek ellenére továbbra is használták, mivel szerintük a fogalom nem okvetlenül foglal magában népiertást, de még nyílt erőszakot sem, „csak” etnikailag homogén területek létrehozását (53. old.). Egy korábbi publikációjukban még durvábban úgy fogalmaztak, hogy a csenyétei parasztságnak „Lebensraumra” volt szüksége, ezért szorították ki előbb a cigányokat, majd a harmincas években a zsidókat a faluból: Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. ATA–Új Mandátum, Bp., 2000. 522. old.)

16 ■ A nem cigány csenyéteiek között a XIX. század derekától a XX. század derekáig 7–8% volt ez az érték, ami 1950 és 1988 között csökkent 3,5%-ra. Ez meglehetősen egybevág az országos adatokkal, s ironikus ellentétben áll azzal az elterjedt legendával, hogy a „tisztá, romlatlan, hagyományos családi élet a kommunizmus alatt kezdett csak romlani”.

17 ■ „A kizárólag cigányok lakta környéken élő nők első szülésének átlagos életkora 18,82 év volt, míg a többségi társada-

emelem ki: a házasságon kívüli születések arányának változásait. Ez egyúttal jó példa arra is, hogyan egyensúlyozott a *Kirekesztettség* megírásakor Ladányi és Szelényi a pontos leírás-elemzés követelményei, illetve a korrektség követelménye között. Ha jól értelmezem, szó sincs arról, hogy a szerzők konzervatív ideológiai alapon a házasságon kívüli szülést mint olyat egy az egyben válságtünetként fognák fel. Ugyanakkor nyilvánvalónak tekintik, hogy egy csereháti faluban ez a gyakorlat – legalábbis a vizsgált korszak legnagyobb részében – a többségi normák elutasítását jelentette. Márpedig a csenyétéi romák körében a házasságon kívüli születések (amelyekről sosem lehet elég-szer elmondani, hogy nem azonosak a *párkapcsolaton kívüli* születésekkel) aránya mindig is magasabb volt, a szegregációs időszakokban pedig szignifikánsan magasabb, mint a falubeli nem cigány asszonyoké; a következő majd száz év legnagyobb részében mindkét csoportban 22–24 év körül mozgott ez az érték, míg nem a roma nők körében a legutolsó időszakban 17,7 évre csökkent.

A *Kirekesztettség* publikálása óta jelent meg Janky Béla témába vágó tanulmánya, amelyben a szerző – a Kemény Istvánnal végzett 2003-as országos cigányvizsgálatának adataira alapozva – megállapította: az országos átlagokat tekintve az elmúlt évtizedekben a magyarországi romák körében is későbbre tolódott az első szülés átlagos időpontja, de – az összlakosság hasonló adataitól eltérően – nem jelentős mértékben. Ezen változási tendenciát nem befolyásolja lényegesen a „társadalmi beilleszkedés mértéke” vagy a községi/városi lakóhely kérdése; annál jobban megfigyelhető viszont a szegregáció hatása, tehát hogy a kizárólag cigányok lakta környéken élő nők általában fiatalabban szülik meg első gyermeküket¹⁷ – ennyi-

lomhoz tartozó szomszédsággal jellemezhető cigányok körében 20,89 év volt az első szülés átlagos életkora az 1989 utáni években.” (Janky Béla: A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében. *Beszélő*, 2005. január, 72–77. old.)

18 ■ Ami amúgy is „rossz üzlet” lenne a cigányok számára. Szalai Júlia vizsgálata szerint a mai szociális segélyezésben a nem roma családoknál az egy családtagra eső összeg a gyerekek számával együtt szignifikánsan növekszik (nincs eltartott gyermek: 2907, 1–2 gyerek: 3387, 3 vagy több: 3934), miközben a roma családoknál csökken (nincs eltartott gyermek: 3990, 1–2 gyerek: 3821, 3 vagy több: 3630); nincs ellrás, ezek havi átlagos összegei, 2004-ben. Vö. Szalai Júlia: A jóléti fogda. In: Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok politikai és emberi jogai*. Új Mandátum, Bp., 2005. 68. old. Ráadásul nem vadonatúj jelenségről van szó: Horváth Ágota hasonló segélyezési tendenciákat rögzített már a rendszerváltás előtt is, l. Horváth Ágota: Segélyekről, szegényekről. In: Berey Katalin–Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Vita, Bp., 1990. 73–99. old.

ben ezek az eredmények egybevágnak Ladányi és Szelényi csenyétéi adataival.

Ladányi és Szelényi nyilvánvalóan nem „erkölcsi hanyatlást” lát a jelenségben, s elhessegeti korunk egyik legdivatosabb, buta előítéletét, mely szerint „a családi pótlékért/szociális segélyért szülnék”.¹⁸ Valószínűbbnek tartják, hogy a fenti két adat „inkább azt mutatja, hogy e szegény családok számára már a saját termékenységük feletti kontroll gyakorlásának is elveszett az értelme” (66. old.). Mivel azonban a kiterjedt család egyelőre – egyedüli társadalmi intézményként – ellenáll az általános bomlási tendenciának, gyarapítása nem teljesen irracionális, önsorsrontó stratégia: „Csenyétén a tizenéves, házasságon kívül szülő nő még nem »egyedülálló anyja«. Ezek a nők rendszerint együtt élnek gyermekük vagy gyermekeik apjával, s abban a ritka esetben, amikor a férfi nem vállalja az apaságot, a kiterjedt család gondoskodik a gyerekről és az anyjáról.” (67. old.)

A magyarországi cigányok túlnyomó többségének annyira rossz a helyzete, hogy gyakorlatilag egyetlen kutatójuk sem tudott – és általában nem is akart – ragaszkodni ahhoz a fikcióhoz, hogy pusztán a tények értéksemleges, politikamentes leírását nyújtja. Nyilvánvalóan az is politikai tett, ha leírásunk arról szól, hogy ez a nyomorúságos helyzet a cigányok etnikus kultúrájából, belső viszonyaiból fakad (ha már a „faj” szót nem engedik leírni az újmódi illemszabályok), mint ahogy az is politikai relevanciával bír, ha kimutatjuk, hogy éppen ellenkezőleg, az össztársadalmi struktúra kényszere jelölte ki a romák számára pontosan azt a helyet, amelyet elfoglalnak. Szerzőink természetesen ez utóbbi álláspontot foglalták el, de nem álltak meg itt: „1989 augusztusában látogattunk először Csenyétére [...], mert [...] azt gondoltuk, ez kiváló terep lesz a számunkra ahhoz, hogy itt egy roma közösség túlélési stratégiáit tanulmányozzuk. Hamarosan azonban rájöttünk arra, hogy nem leszünk képesek megmaradni pusztán objektív megfigyelőnek, és szinte elkerülhetetlenül bele fogunk bonyolódni a közösség mindennapi életébe.” (72–73. old.) Az „akciókutatás” intézményes kereteként Ladányi és Szelényi – akkori harmadik munkatársukkal, Havas Gáborral együtt – létrehozta a Csenyete Alapítványt, amelynek tevékenységét könyvük 2002 nyaráig ismerteti (88–104. old.).

Az alapítvány – az előítéletesek egyik legtipikusabb csúsztatásának cáfolataként – nem segélyekkel próbálta támogatni a csenyétéiket, hanem olyan programok, vállalkozások ösztönzésével, amelyek elősegíthetik a helyi cigányok integrálódását. Vásároltak egy házat a faluban, s itt éltek az alapítvány által felfogadott közösség-szervező munkások is, akiknek a házhoz kapcsolódó „mintafarmot” is üzemeltetniük kellett volna. A *Kirekesztettség* szerzői visszatekintve lehangoltan állapították meg, hogy talán a közösség-szervezők kiválasztásakor követték el a legsúlyosabb hibákat (bár túl nagy körből sosem válogathattak). A

kudarcban ugyanakkor természetesen szerepet játszott a helyi társadalmi mikroklima is, amely alól a mégoly jó szándékú, külső erőforrásokkal felruházott jövevények sem tudták kivonni magukat.

Az oly eltérő személyiségek csenyétéi pályájának ismertetései között különösen érdekes a holland fiatallember története, aki érkezésekor „igazi »holland úr« volt, úgy, ahogyan a nagykönyvből meg van írva», akiben a rasszizmusnak még a csíráját se lehetett felfedezni», akinek afrikai tereptapasztalatai is voltak, s magyar családi gyökereinek is köszönhetően hónapok alatt kitűnően megtanult magyarul. A „minta-gazdaság” és a ház azonban hamarosan elhanyagolttá vált, a helyi cigányok gyorsan rájöttek, hogy a fiatallemberből könnyen ki lehet szedni pénzt munka nélkül is, s miután beházasodott egy környékbeli parasztszaládba, a megismerendő helyi viszonyokba belépett a hagyományos paraszti cigányellenesség is. „Amikor Jan Csenyétére érkezett – némi túlzással fogalmazva ?, úgy gondoltuk, talán sikerül az ő segítségével egy kicsit dolgos holland polgárokka változtatni a csenyétéi romákat. Hamarosan kiderült azután, hogy a csereháti ugaron melyik kultúra életképesebb. Rövid időn belül eldőlt, hogy nem a csenyétéi romák indulnak el a polgárosodás útján, hanem a holland Jan »csenyéteiesedett« közéjük.” (96–97. old.)

Kudarcbba fulladtak a különböző gazdasági tevékenységek is, az erdőtisztító brigádok, a kosárfonási projekt, a koszorúfonó szövetkezet, a földprogram és a többi. A kudarcok egyik visszatérő oka a *szakértelem* hiánya volt. Fontos, hogy jelen esetben nem csak s nem is elsősorban a formális iskolai képzéssel megszerezhető, „papírral” dokumentálható szakértelem hiányzott, hanem a mindennapi élet alapvető szocializációs folyamataival megszerezhető tudás és a velük szorosan összekapcsolódó motivációk. A legjobb példa erre a háztáji, ami a paraszti életforma szerves része volt. A parasztok még az államosított gazdálkodás évtizedeiben is kivívták maguknak, hogy a házuk körüli, akár csak talpalatnyi földet is kihasználhassák mezőgazdasági termelésre. S bár a cigányok a hetvenes–nyolcvanas évektől kezdve, amikor parasztházakba költöztek, *lehetőséget* nyertek arra, hogy háztájit művelhessenek (erről korábban, a telepi életformában szó sem lehetett), a tömegessé váló munkanélküliséggel pedig a *szükséglet* is kialakult bármiféle élelmiszer-, esetleg jövedelemkiegészítés iránt – ennek ellenére alig 4–5 csenyétéi roma család művelte kertjét rendszeresen (85. old.).¹⁹

A kudarcok másik visszatérő oka a „szegénység kultúrájának” a „csenyétéi mentalitás” címszó alatt leírt markáns helyi megnyilvánulása: a beszűkült, rövid időtávlatok, a vállalkozókészség hiánya, az önpusztító tevékenység. Ladányi és Szelényi ennek kapcsán megismételte elméleti előfeltevéseit, nevezetesen, hogy a „szegénység kultúrája” nem oka, hanem következménye a szegénységnek, illetve hogy ez a kultúra nem etnikus sajátosság. „Ha azonban egy ilyen kultúra már kialakult, akkor annak »relatív autonómiája« lesz az őt

kiváltó objektív tényezőktől, s ily módon elő fogja segíteni a szegénység feltételeinek az újratermelődését.” (105. old.) Csenyété a szerzők előadásában sajnálatosan jó példákkal szolgált erre az összefüggésre.

Ami különösen érdekes: bár a társadalmi *egyenlőtlenségek* iránti érzékenységük vitathatatlan, Ladányi és Szelényi ezen „relatív autonóm” kultúra egyik legrombolóbb vonásának a „szélsőséges egalitarizmust”, illetve „a bizalom és a tekintély hiányát” tartja. Ezen bukott meg például a kosárfonási projekt: akkor lett volna életképes, ha egy csenyétéi lakos összegyűjti és részesedésért értékesíti a többiek által készített kosarakat. „Ez azonban Csenyétén szinte kivitelezhetetlen feladat. [...] A csenyétéiek egyszerűen nem tudják azt elképzelni, hogy ha valamelyikük a pénzt begyűjtené a piacon, nem költené el azt nyomban, vagy ne tűnne el a pénzzel, mint a kámför. De nemcsak a bizalom hiánya teszi a kosarak értékesítését olyan nehézé. Az emberek a helyi cigány közvetítő kereskedő szerepét eleve is elutasítják. Nem tudják elfogadni azt a gondolatot, hogy bármelyikük, aki a piacra vinné a többiek által font kosarakat, »munka nélkül pénzt keressen«: »senki ne gazdagodjon az én zsiromon!« – ez volt erre is a tipikus reakció.” (92–93. old.) Ugyanakkor „ennek a merev egalitarizmusnak” a hatálya csak a közösség tagjaira terjed ki, kívülállókra nem – például az említett kosárfonás is addig működött, amíg a közvetítők nem csenyétéiek voltak. Ladányi és Szelényi mintha nem akarná engedni, hogy a társadalomról gondolkodó értelmiségieket oly gyakran elcsábító fogalom, az „összetartó, egalitáriánus közösség” fogalma hatása alá kerüljenek. Nem ők írják ilyen sarkítva, de úgy vélem, ez a

19 ■ Kemény és Janky már említett 2003-as vizsgálata szerint a falusi cigány háztartások 57,1%-ában és a vidéki városok roma háztartásainak 15,7%-ában folytattak háztáji termelést. A szokásos társadalomstatistikai mutatók – régió, a háztartás felszereltsége, a család jövedelme, a felnőttek foglalkoztatottsága és iskolai végzettsége stb. – segítségével azonban csak mérsékelten lehetett megadni, hogy egy adott cigány család mekkora eséllyel műveli kertjét: „olyan falvak léteznek, ahol szinte teljesen hiányzik a háztájizás gyakorlata. Azonban olyan községet nehéz találni, ahol a cigány háztartások szinte kivétel nélkül folytatnának háztáji gazdálkodást. Tehát a kedvezőtlen lakóhelyi sajátosságok megakadályozhatják a háztájizás beindítását, de a kedvező környezet nem jelenti automatikusan, hogy minden család számára adottak az erőforrások a gazdálkodáshoz.” (Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat–MTA, Bp., 2004. 126. old.)

20 ■ Jellegzetes módon a közeli, a szocializmus korabeli szelektív településfejlesztés során „főfaluvá” minősített Baktakékre, ahová többek között a csenyétéi intézményeket is „körzetesítették”.

21 ■ „Kertesi cikkének ironikus, kioktató hangvételéről szó se essekl Vö. „mi kezdő szociológusok első próbálkozásaival kapcsolatban sem szoktunk ilyen stílust megengedni magunknak.” (Szelényi–Ladányi: Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. In: Horváth–Landau–Szalai (szerk.): *i. m.* 239. old.)

22 ■ A kritikák egy része etikai jellegű, s azt kifogásolja, hogy a kérdőbiztos anélkül jelöli be a „cigány” rubrikát a kérdőíven, hogy erről tájékoztatná a megkérdezetteket. A Kemény-féle vizsgálatokban minden alkalommal előzetesen tájékoztatták a megkérdezetteket, hogy *cigánykutató*st végeznek, s mindenki ennek tudatában dönthetett úgy, hogy esetleg megtagadja a válaszadást (1993-ban arányuk 2% körül volt).

Kirekesztettség egyik hangsúlyos üzenete: bár lehet, hogy közvetítő/vállalkozók – akár kívülállók, akár a helyi közösségből kiemelkedő egyének – „kizsákmányolnák” a csenyétéi cigányokat, de ez mégis a *felemelkedés lehetőségét* jelentené a helyiek számára, az „underclass” helyzetéből legalább az „alsó osztály” szintjére.

A kívülállók azonban egyre kevésbé vállalkoznak ilyen szerepre, s Ladányiek szerint belátható időn belül arra sincs esély, hogy Csenyété kitermeljen magából egy helyi vállalkozói, közvetítő kereskedelemmel foglalkozó réteget. „A helyi közösségben krónikus tekintélyhiány van. [...] Az egyenlődsdi megöli a gazdasági vállalkozási kedvet. A mindenféle hierarchia elutasítása lehetetlenné teszi, hogy helyi vezetés alakuljon ki. S ha egy közösség megakadályozza, hogy egyes tagjai felemelkedjenek, akkor ezzel azt is megakadályozza, hogy maga a közösség kiemelkedjen a szegénységből.” (112. old.)

Hasonló, „vagy mindenkinek egyenlően jusson, vagy senkinek!” mentalitás siklatta ki a többi projektet is. Külső szemlélő számára ez a mentalitás a Holland Alapítvány által osztott ruhák kapcsán nyilvánult meg a legirracionalisabb reakciókban. Eleinte a megérkező teherautókat a cigányok szabályszerűen megostromolták, s a káoszban mindenki vitte, ami a kezébe került. Egy helyi vezető néhány fiatal roma segítségével megpróbálta szabályozottabb – így racionalisabb és igazságosabb – keretek közé terelni a ruhaosztást, ez azonban megfenneklett a teljes bizalmatlanságon. A szélsőséges bizalmatlanságra a cigányok szélsőséges egalitarizmussal válaszoltak: egyetlen igazságos elosztási mód az lehet, ha minden család ugyanazt és ugyanannyit kap. Ezt az elvet azonban lehetetlen volt érvényesíteni, hisz különböző típusú és méretű ruhák érkeztek; mikor egy alkalommal néhány takaró is volt a ruhák között, hiába próbálták az elosztók azt javasolni, hogy egyesek kapjanak takarót, mások viszont több ruhát. „Az egyik, egyébként nagyon értelmes cigány asszony így reagált a javaslatra: »Vagy minden család kap egy takarót, vagy senki ne kapjon egyet se!«” (92. old.) A program végül csak úgy maradt valamennyire működőképes, hogy már Hollandiában lebontották családokra az adományokat, s külön-külön postázták, válalva a többletköltségeket – mindenki megelégedésére.

Miközben az előítéletes közvélemény vagy a „cigánybűnözés” belügyi „szakértői” bizonyosak abban, hogy „a cigányoknál” a családfő vagy a „vajda” által megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel irányított nagycsaládi hálózatok működnek, Ladányi és Szelényi mindennek nyomát sem látta Csenyétén. Pedig ha lettek volna, ezeket is felhasználták volna, hogy működőképesebbek legyenek a projektek: egy ideig próbálkoztak azzal, hogy a faluban felfedezhető, főleg rokonsági kapcsolatokon alapuló „bandaszerű szervezkedéseket” kérjék fel, delegáljanak egy-egy tekintélyesebb vezetőt (109. old.). Ám „se a bandák között, se a bandákon belül nem alakult ki semmilyen egyértelmű tekintélyen alapuló hierarchia. A formális

hierarchiák elutasítása túlságosan erős volt. A társadalmi-gazdasági kiemelkedés szinte bűnnek számított. Senkinek nem lehetett több tekintélye, mint bárki másnak, s azok, akik egy kicsit meggazdagodtak, hamarosan el is költöztek a faluból.” (111. old.) A fenti idézet utolsó mondata olyan tendenciára utal, amely talán a legtöbb okot adja arra, hogy nyugtalanul nézzünk Csenyété jövője elé. A kilencvenes évek második felében megindult ugyan egyfajta konszolidáció a faluban, de 2000 után újabb hanyatlás kezdődött, a javulás éveiben a mobilisabb családok, a vezető szerepre egyáltalán esélyes helyi cigányok – akik a *Kirekesztettség* addigi oldalain a jellemzések, történetek és fényképek révén személyiségekként állnak előttünk – egytől egyig elköltöztek a faluból.²⁰ Csenyété – és feltehetően a „csenyéték”, szerte az országban – nem „a” cigányok, hanem a magyarországi cigányok legelesettebbjeinek elkülönítési terepévé vált. Ettől lesz a *Kirekesztettség* története különösen lehangoló.

A „ki a cigány?” vita első „összezsapásában” Ladányi és Szelényi nemigen tudott mást szólni a másik oldal érveire, mint hogy kifejezze megrökönyödését.²¹ A továbbiakban azonban – a magyarországi tudományos életben roppant szokatlan módon – *újragondolták* tételük gyakorlati relevanciáját, illetve azt, hogyan lehetne az általuk látni vélt „társadalmi küzdelmek” fogalmát jobban megragadni, kutatás tárgyává tenni. A *Kirekesztettség* második része tulajdonképpen erről szól. Itt ismertetik azt a nemzetközi összehasonlító vizsgálatot, amelyet három posztiszocialista országban – Magyarország, Románia és Bulgária – végeztek 1999–2000-ben, többek között a szegénység etnicizálódásáról.

Három besorolási rendszert térképeztek fel, amelyek alapján valakit romának vagy nem romának lehetett minősíteni:

1. etnikai önazonosítás, magyarán: cigánynak tekint-e magát a megkérdezett vagy sem?

2. a „szakértők” általi azonosítás: az önkormányzat, a rendőrség, a szociális és egészségügyi intézmények, az iskola stb. alkalmazottai kiket minősítenek környezetükben, a velük érintkező emberek közül romának? Ez tulajdonképpen a Kemény István és társai által alkalmazott módszer, amelyet Ladányiek ezúttal már udvariasan megdicsértek, bár figyelmeztettek egyoldalúságára is. „Különösképpen olyan kutatásokban, melyekben a cél szociál- vagy társadalompolitikai javaslatok kidolgozása (és ez volt a Kemény-féle felmérések egyik fontos, deklarált célja), kitűnő gondolat, hogy meghatározzák a népességnek azt a körét, melyet romaként kezelnek azok, akiknek a feladata a szociál- vagy társadalompolitikai célok megvalósítása. [...] azonban [...] a szakértői besorolás egybemosza a szegénységet, a társadalmilag problémásnak tekintett magatartást és a roma etnicitást, ezért – paradox módon – ez éppen a szegénység és etnicitás összefüggéseinek a kutatására kevésbé alkalmas módszer.” (128–129. old.)

3. a kérdezőbiztosok általi azonosítás: szerintük romák-e azok, akik kitöltötték a kérdőívet, vagy sem? Ezt a módszert sokan bírálják, mondván, hogy a kérdezőbiztos semmit sem tud azokról az emberekről, akiknek alig egy óráig tartózkodik a lakásában.²² Ladányi és Szelényi viszont visszafordítja az érvet: a kérdezőbiztos legalább egy óráig ott volt a kérdezett lakásán, s ezt az időt teljes egészében az ő megismerésére fordította – általában messze-messze többet, mint amit a fent említett „szakértők” bármelyike (130. old.).

A *Kirekesztettség* két szerzője a fenti azonosítások kombinációját alkalmazta: először a megkérdezettek önidentifikációját nem ismerő kérdezőbiztosokat kérdezték meg, kiket tekintenek romának. Az így kialakult mintába kerültektől megkérdezték saját önazonosságukat, illetve a második lekérdezést végző munkatársuktól ismét megkérdezték: most már az önazonosság ismeretében hová sorolja a megkérdezetteket. Végül, a felmérés befejeztével, az eredményeket nem ismerő szakértőktől tudakolták meg, kiket tekintenek a mintába került személyek közül romának, s kiket nem (33. old.). Ha nem értettem valamit félre, akkor ennek a módszernek az a hiányossága, hogy kiejti azokat, akik ugyan önidentitásuk szerint romák, ám az első körben a kérdezőbiztosok nem cigánynak minősítették őket (noha feltehetően nem túl népes csoportról lehet szó²³). Pontosabban, inkább – vizsgálatot igénylő – kérdés lehetne, vannak-e olyan romák, akik cigánynak vallják magukat akkor is, ha környezetük nem tekintené őket okvetlenül annak. Egy helyütt a szerzők is megjegyzik: „Nem lennénk meglepődve, ha azt tapasztalnánk, hogy a roma polgárjogi küzdelmek eredményeként idővel csökkenni kezdene az önidentifikáció és a szakértők vagy a kérdezőbiztosok által történő besorolás közötti különbség.”²⁴ (128. old.)

Nem egészen értem a kérdezőbiztosok második körös megkérdezésének funkcióját sem: amikor „a második interjú kérdezőbiztosa [...] ugyanaz a személy volt, mint aki a szűrőfelmérések során minősítette a megkérdezettek etnicitását”, akkor az ő ismételt kérdésére tulajdonképpen arról szölt, hogy „most Ön tévedett az első interjút követő minősítéskor vagy az interjúalany tagadja le a cigányságát?” Másrészt, úgy vélem, az összehasonlíthatóságot az is csökkenti, hogy a két, interjút végző személy csak „az esetek jelentős részében” esett egybe (33. old.).

A *Kirekesztettség* összehasonlításai mindazonáltal érdekes eredményeket hoztak: Bulgáriában volt a legmagasabb az egyezés, itt a kérdezőbiztosok által két menetben is cigánynak minősített interjúalanyok 73,3%-a vallotta magát romának, míg Magyarországon ez az arányszám 36,8% volt, Romániában pedig 30,7%. (A különbségek természetesen nem teljesen „önkéntesek” – a szerzők is említik, hogy Bulgáriában sokkal erősebb az etnikai alapú szegregáció, mint a másik két országban, s a nyelvnek az önazonosításban játszott meghatározó szerepére is utalnak.²⁵)

Érdekesek a nemzetközi összehasonlítás egyéb koordinátái is: Ladányi és Szelényi idézi azokat a vizsgálatokat, amelyek szerint az Egyesült Államokban az afroamerikaiak külső minősítése és önminősítése az esetek 90%-ában egybeesik, míg Braziliában a kérdezőbiztosok által feketének minősítetteknek csak 58%-a tartja magát feketének.

„Mondhatnánk azt is – vonják le a következtetést –, hogy a bulgáriai rendszer – legalábbis az etnikai határok merevségének vonatkozásában – inkább ahhoz hasonlít, amit az Egyesült Államokból ismerünk, a román és magyar rendszer viszont inkább a brazilra emlékeztet. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert ez esetben romák, míg az amerikai és brazil esetben feketék klasszifikációjáról van szó. Korábban azt gondoltuk, hogy antropológiai okok miatt a feketék klasszifikációs rendszere sokkal merevebb, mint a cigányoké. Kutatási eredményeink azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy az etnikai klasszifikációban az antropológiai, biológiai vagy genetikai tényezőknek viszonylag csekély a jelentősége, és az alapvetően társadalmi mechanizmusok határozzák meg.”²⁶

A *Kirekesztettség* a szegregáció három dimenzióját különböztette meg – a lakóhelyi, a munkaerő-piaci és az iskolarendszerből való kirekesztettséget –, majd ezen dimenziókban elemezte a három vizsgált ország különbségeit. Itt csak a végső következtetések legfontosabbikát ismertetem: a többszörös kirekesztettek aránya Bulgáriában a legmagasabb, itt csak a cigá-

23 ■ „E három besorolási rendszer felfogható úgy is, mint különböző nagyságú, egymáson belül elhelyezkedő körök rendszere. A legnagyobb kört a kérdezőbiztosai minősítés adja. Azon belül helyezkedik el a szakértői besorolás kisebb köre, végül a legkisebb, de a szakértői besoroláson belül elhelyezkedő kört az önidentifikáció jelenti.” (127. old.) A kérdezőbiztosai besorolás köre nyilván nagyobb, de bizonyos-e, hogy a kisebb körök mind ezen belül helyezkednek el?

24 ■ Lehet, hogy ez a folyamat már el is kezdődött? Az 1990-es népszámláláson a cigánynak becsült népesség 32%-a, 2001-ben 34,5%-a vallotta magát „cigány nemzetiségűnek.” A népszámlálási adatfelvétel egyik fő hibája azonban, hogy nem számol a kettős identitás lehetőségével: vagy magyar, vagy cigány nemzetiséget lehet választani, mást nem. Kemény és társai vizsgálata szerint 1993 és 2003 között a cigányok körében 56,2%-ról 37,8%-ra csökkent a magukat „magyar nemzetiségűnek” vallók aránya – de nem annyira a „cigány”, mint inkább a „magyar cigány nemzetiség” növekedésével párhuzamosan. (Kemény–Jankó–Lengyel: *i. m.* 42–45. old.)

25 ■ Bulgáriában a „minősített cigányok” 90%-a, Romániában 40%-a beszélt romani nyelven – írja nemzetközi összefoglalásában Jean-Pierre Liégeois (*Romák, cigányok, utazók*. Pont, Bp., 2002. 47. old.). Igaz, a francia kutató hitelességét némileg megkérdőjelezi, hogy – nem tudni, mire alapozva – ezt az arányt Magyarországon is 40%-ra tette. Egy, a szövegébe szúrt – feltehetően a magyarországi szerkesztőktől származó – lábjegyzet figyelmeztetett arra, hogy Kemény és társai 1971-es adatai szerint a cigányok 21%-a beszélt romani nyelven. Szavam nem lehet, mivel jómagam alig két éve is elköttem azt a hibát, hogy egy publikációmban jelen időben hivatkoztam erre az adatra (ami már az 1993-as vizsgálat szerint is elavult volt); a legutolsó, 2003-as vizsgálat szerint a magyarországi romák 7,7%-a cigány, 4,6%-a beás, 86,9%-a magyar anyanyelvű (Kemény István–Jankó Béla: A 2003. évi cigányfelmérésről. *Beszélő*, 2003. október, 72. old.).

26 ■ Ladányi János–Szelényi Iván: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 2002. 4. szám, 94. old.

nyok 3,8%-áról lehet elmondani, hogy semmiféle kirekesztettség nem sújtja őket. Magyarországon a romák egytizedét háromszoros, újabban mintegy háromtizedét kétszeres kirekesztettség sújtja, miközben több mint negyedüket viszont semmilyen kirekesztettség nem éri (155. old.). Románia köztes helyzetet foglal el a két országhoz képest, s a köztes helyzetet jelzi az is, hogy a volt történelmi Magyarországhoz tartozó területeken a mai Magyarországhoz, míg a regáti területeken Bulgáriáéhoz hasonló a helyzet.

Összefoglalva a két vizsgálat legfontosabb hazai tanulságait: a magyarországi romák több csoportra oszlanak. Létezik egy vékony polgárosodó réteg, de ugyanakkor egy erősen leszakadó, többszörösen kirekesztett és reményvesztett csoport is. Ez utóbbi, „underclass”-szerű helyzet felé tartó réteg Magyarországon korántsem csak cigányokból áll (Ladányi és Szelényi szerint „csak” mintegy negyedük), de ez már „tág teret nyújt a szegénység etnicizálódására irányuló törekvéseknek” (157. old.), vagyis a „cigány = szegény”, illetve a „szegény = cigány” típusú azonosításoknak. Magyarán: a többségi előítéletek és diszkrimináció megnyilvánulásai a cigányság – pontosabban: a környezetük által „a cigánysághoz” sorolt emberek – összességét sújtják. □

A lettre őszi számának tartalmából

SPIRÓ

Pilátushoz vacsorára. Spiró Györggyel beszélget Csontos Erika (a litera-interjúból)

BIRODALMAK, NEMZETEK, RÉGIÓK

Halil Berktaş: Az első és a harmadosztály között.

Késő oszmán kori birodalmi és modern török nacionalista reakciók a kiesés lehetőségére

Dubravka Ugrešić: A jugó mitológia lexikona.

Jugó-enciklopédia

James Kennedy: Vallások és nemzetek az európai történelemben

Colm Toibín: A lelkész családja

Mario Vargas Llosa: Európai nacionalizmusok

Thomas H. Eriksen: A skandináv kulturális térség

Kiss Noémi: Csernovic

Razvan Paranaui: A román történelemkönyv-vita

Garaczi Imre: Bibó és a kelet-európai kisállamok

Balázs Attila, Andrej Nikolaidis, Drago Jančar,

Danyi Zoltán, Láng Zoltán prózája

TÖRTÉNET-ÍRÁS

Georg G. Iggers: A történetírás elmélete és története – helyzetjelentés

Forgách András: Zehuze

Saul Bellow / Norman Manea: A magas kultúra és az élet tényei

Spiró György: Kertész és kora

Christoph Conrad: Kulturális fordulat a történettudományban

Jánossy Lajos: Hamu és ecet

KOMMENTÁROK, VITÁK, TUDÓSÍTÁSOK

Slavoj Žižek: Timothy Garton Ash Szabad világról

Jean Luc Nancy / Sergio Benvenuto: Derridáról

Ivajlo Dicsev: Minek kellünk mi nekik az EU-ban?

Mircea Cartarescu, Jeremy Reed, Schein Gábor és Matthew Sweeney versei

Lettre arc+kép:

Nemes Csaba és Szépfalvi Ágnes story-boardjait bemutatja Timár Katalin

Megrendelhető évi 1800 Ft-ért a Lettre kiadója, a Jelenkor Kiadó címen: 7621 Pécs, Munkácsy Mihály u. 30/a Tel: 72/314-782 Fax: 72/532-047 és honlapján: www.jelenkor.com e-mail: lettre@c3.hu

